

Intrinsic Monotheistic Motivational Transformations in the Society of the Prophetic Era

Seyed Mohammad Mahdi Mousavinezhad¹, Javad Soleimani Amiri²

¹ Ph.D. student of teaching history, Culture and Islamic civilization, Islamic Maaref University, Qom, Iran (**Corresponding author**). mm.mn1363@gmail.com

² Associate Professor, Imam Khomeini Educational and Research Institute, Qom, Iran. soleimani@qabas.net

Abstract

Despite extensive research on Islamic civilization, the role of intrinsic monotheistic motivational factors in cultural formation and civilizational agency has received comparatively little scholarly attention. This study seeks to highlight the influence of such motivational elements and address the central question concerning the domains in which these intrinsic motivational factors operated during the Prophetic era. Employing a descriptive-analytical methodology, the article adopts a historical-psychological and theological approach. The study is grounded in the theological framework of Allameh Mesbah Yazdi and takes advantage of the philosophical insights of Allameh Tabatabaee regarding the motivational factors in conceptual elaboration, data selection, categorization, and analysis. In contrast to the dominant sociological readings of early Islamic history, this study utilizes a psychological lens, specifically within the domain of moral psychology, to interpret the historical data. The findings indicate that, through the theological lens of divine unity and ethical psychology, belief in and hope for the divine legislative guidance constitutes the foundation of human motivation. These intrinsic monotheistic motivational factors center on refining and elevating human values and tendencies, initiating transformation from within the individual and society. This stands in contrast to the extrinsic motivational strategies, which rely on the external governance to influence social behavior. Key manifestations of such intrinsic motivation during the Prophetic period included the rise of the monotheistic mission, resistance to polytheism and innovation, internal recognition of the truth and universality of Islam, the cultivation of commitment to divine injunctions (e.g., succession), the establishment of Islamic governance, the flourishing of religious zeal, hope for liberation from tyrannical powers and Jewish cultural dominance, the rise of Islamic justice, and the revival of monotheistic consciousness. An analysis of pre-Islamic Arab culture reveals a value-oriented pragmatism within Arab society. This predisposition necessitated an early focus on value transformation through

Cite this article: Mousavinezhad, S.M.M. & Soleimani Amiri, J. (2025). Intrinsic Monotheistic Motivational Transformations in the Society of the Prophetic Era., *History of Islam*, 26(1), p. 7-30.
<https://doi.org/10.22081/hiq.2023.64557.2280>

Received: 2024-12-13 ; **Revised:** 2025-02-04 ; **Accepted:** 2025-02-22 ; **Published online:** 2025-04-09

© The Author(s).

Article type: Research Article

Publisher: Baqir al-Olum University

intrinsic motivation from the very beginning of the Prophet's mission. Such motivational change was rooted in faith and hope in divine legislative guidance and played a critical role in shaping individual and communal behavior during the Prophetic era. These factors, by deepening the belief in monotheism, contributed to the stabilization and elevation of internal motivational transformations throughout the life of the Prophet. While some historical studies suggest a decline in monotheistic motivation during the final phase of the Prophet's life, addressing this issue requires a separate inquiry with a diagnostic orientation. Preliminary evidence suggests that this decline may be attributable to the behavior and positions of certain prominent companions, which potentially undermined public faith and hope in divine guidance. However, this study, given its scope and non-diagnostic aim, does not explore this aspect. Moreover, this research focuses exclusively on the intrinsic motivational factors. Based on its monotheistic theoretical premise, it classifies elements typically regarded as extrinsic in secular frameworks—such as Islamic cultural and political authority, its ideological system, and popular theological awareness—as components of intrinsic monotheistic motivation. In conclusion, the cultural milieu of pre-Islamic Arabia was marked by a form of value-based ignorance. Cultural reform thus required the elevation of noble values and deepened monotheistic conviction. The Prophet's social conduct reveals extensive use of intrinsic motivational strategies rooted in belief and hope in divine legislation. These factors proved highly effective in organizing values and generating transformative internal motivation. Given their alignment with human nature and divine predisposition, intrinsic monotheistic motivational factors played a pivotal role in the development of Islamic civilization. Their activation could significantly diminish, if not entirely replace, the need for externally imposed motivational mechanisms.

Keywords: Monotheism, Prophetic Era, Arabs, Spiritual transformation, Intrinsic Motivation.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

التطورات التحفيزية التوحيدية الداخلية في مجتمع العصر النبوي

سيد محمدمهدي موسوي نجاد^١، جواد سليمانمي أميري^٢

^١ خريج مرحلة دكتوراه في التاريخ والحضارة الإسلامية، جامعة الدراسات الإسلامية، قم، إيران (المؤلف المسؤول)، mm.mn1363@gmail.com
^٢ أستاذ مشارك، بمعهد الإمام الخميني للتربية والبحوث، قم، إيران. soleimani@qabas.net

الملخص

في البحوث المرتبطة بالحضارة الإسلامية، إن مكانة تنقيف العوامل التحفيزية التوحيدية الداخلية لم يُحظى لها كما يليقها. وقد نُظِّمت هذه الدراسة بهدف تمثيل دور هذه المجموعة من العوامل في النشاط الحضاري، والإجابة على سؤال: ما هي المجالات التي أثرت فيها هذه العوامل في العصر النبوي؟ تعتمد هذه المقالة على منهج وصفي تحليلي، ومنهج تاريخي وعلم النفس والكلام، وتتمتع من الأساس الكلامي للعلامة مصباح اليزدي (ره) وفكر العلامة الطباطبائي (ره) فيما يتعلق بالعوامل التحفيزية في شرح المفاهيم، واختيار البيانات، وترتيبها، وتحليلها. وخلافاً لمعظم الدراسات التي تتناول تاريخ الإسلام المبكر بإطار نظري أو فرضية اجتماعية، فإن هذه الدراسة تعتمد على إطار نظري نفسي، وتُحلل البيانات التاريخية من منظور علم النفس الأخلاقي. تشير نتائج هذه الدراسة إلى أنه من خلال دراسة العوامل الدافعة الداخلية في علم النفس الأخلاقي وتفسيرها بالاستناد إلى الأصول اللاهوتية التوحيدية، يتبين أن الإيمان والرجاء في هداية الله التشريعية هما أساس الدافع الإنساني، ويشكلان عوامل الدافع الذاتي التوحيدي. تركز عوامل الدافع الذاتي التوحيدي على تعديل القيم (المول) والارتقاء بها، وإيجاد الدافعية من خلال التغيير داخل الإنسان والمجتمع البشري، على عكس العوامل الدافعة الخارجية التي تسعى إلى التأثير على ميول وسلوكيات الأفراد في المجتمع من الخارج، ومن خلال إدارة المجتمع. كان ظهور الدعوة التوحيدية، ومحاربة الشرك والقضاء على البدع، والاعتراف الداخلي بشرعية الإسلام وعالميته، وتهيئة الأرضية للالتزام بالنص الإلهي في مسألة الخلافة، وتشكيل السيادة الإسلامية، ونمو الحماس الديني، وأمل الشعب في الاستقلال عن سلطة الطاغية والنفوذ الثقافي لليهود، والسعي إلى عدالة الإسلام، وازدهار المعتقدات التوحيدية، من أهم خصائص عوامل التحفيز التوحيدي الداخلي في العصر النبوي. وبدراسة الوضع الثقافي للعرب في الفترة القريبة من ظهور الإسلام، يمكن الاستنتاج أن العرب كانوا يتمتعون بطابع عملي واتجاهات قيمة متنوعة. لذلك، أصبح التركيز على إصلاح القيم من خلال عوامل التحفيز التوحيدي الداخلي ضرورياً منذ بداية رسالة النبي محمد (صلى الله عليه وسلم). وقد تأصلت هذه العوامل في الإيمان والأمل في هداية الله التشريعية، وأحدثت تغييرات دافعة داخلية في مجتمع العصر النبوي. كان من الممكن أن تُسهّم هذه العوامل في استقرار وتعزيز تطورات الدوافع الداخلية في عهد نبي الإسلام (صلى الله عليه وسلم) من خلال تعزيز التوحيد. وفي العديد من الدراسات التاريخية حول العصر النبوي، يمكن هذا الاستنتاج أن الدوافع التوحيدية قد تراجعت مع نهاية عهد نبي الإسلام (صلى الله عليه وسلم). وتتطلب هذه القضية دراسة

استناداً إلى هذه المقالة: سيد محمدمهدي؛ سليمانمي أميري، جواد (٢٠٢٥). التطورات التحفيزية التوحيدية الداخلية في مجتمع العصر النبوي. تاريخ الإسلام،

ص ٣٠-٧٦، (١)٢٦. <https://doi.org/10.22081/hiq.2023.64557.2280>

تاريخ الاستلام: 2024/12/13 ؛ تاريخ المراجعة: 2025/02/04 ؛ تاريخ القبول: 2025/02/22 ؛ تاريخ النشر: 2025/04/09

المؤلفون: ©

نوع المقالة: بحثية

<http://hiq.bou.ac.ir>

منفصلة ذات نهج معرفة المعايير لهذا العصر. ويبدو أنه من خلال التركيز على سلوكيات ومواقف بعض سمات صحابة النبي الكريم (صلى الله عليه وسلم) ودراسة نتائجها في إضعاف إيمان الناس ورجائهم في هداية الله التشريعية، يمكننا الحصول على إجابة مناسبة لهذه القضية؛ ومع ذلك، فإن هذه المقالة لا تبحث في هذه القضية تجنباً من تطويل المباحث وبسبب عدم وجود نهج معرفة المعايير. كما أن هذه الدراسة لم تتطرق إلى عوامل الدوافع الخارجية؛ ومع ذلك، واستناداً إلى فرضيته وإطاره النظري التوحيدي، فقد شرح أموراً مثل السيادة الثقافية والسياسية للإسلام، وأيديولوجيات هذا الدين، والمعارف التوحيدية للشعب، والتي تُعتبر عوامل خارجية رئيسية في الدوافع في المناهج غير التوحيدية، تحت عنوان عوامل الدوافع التوحيدية الذاتية. وختاماً، تجدر الإشارة إلى أن العرب في الفترة القريبة من ظهور الإسلام كانوا جاهلين بالقيم. وكان تحسين الوضع الثقافي للمجتمع العربي يتطلب التركيز على القيم العليا وتعزيز الإيمان الصادق بالتوحيد. إن استخدام عوامل الدوافع التوحيدية الذاتية في الحياة الاجتماعية للنبي الكريم (صلى الله عليه وسلم) أمرٌ جدير بالملاحظة. فقد كانت هذه العوامل متجذرة في الإيمان والأمل في التوجيه التشريعي الإلهي، ويمكنها، من خلال تعزيز هذا الإيمان والأمل، تنظيم القيم وإحداث تغييرات كبيرة في الدافع التوحيدي الذاتي. وكان لعوامل الدوافع الذاتية للتوحيد، نظراً لاهتمامها بطبيعة الإنسان غير المحدودة وطبيعته الإلهية، وظيفة بالغة الأهمية في تشكيل الحضارة الإسلامية. إن الاهتمام بهذه العوامل يُقلل الحاجة إلى الدوافع الخارجية ويُنتهيها تماماً.

الكلمات المفتاحية: التوحيد، العصر النبوي، العرب، التحول الروحي، الدافع الداخلي.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تحولات انگیزشی درونی توحیدی در جامعه عصر نبوی

سید محمد مهدی موسوی نژاد^۱، جواد سلیمانی امیری^۲

^۱ دانشجوی دکتری، رشته مدرسی تاریخ و فرهنگ و تمدن اسلامی، دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران (نویسنده مسئول).

mm.mn1363@gmail.com

^۲ دانشیار، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، قم، ایران. soleimani@qabas.net

چکیده

در تحقیقات پیرامون تمدن اسلامی، کمتر به جایگاه فرهنگ‌سازی عوامل انگیزش درونی توحیدی توجه شده است. این پژوهش، با هدف بازنمود نقش این دسته از عوامل در کنشگری تمدنی، سامان یافته و در پی پاسخ به این سؤال است که این عوامل در عصر نبوی، در چه عرصه‌هایی اثر داشته است؟ این مقاله، از روش توصیفی - تحلیلی بهره گرفته و رویکرد تاریخی - روان‌شناسی و کلامی دارد و از مبنای کلامی علامه مصباح یزدی و اندیشه علامه طباطبائی در خصوص عوامل انگیزشی در تبیین مفاهیم، گزینش، چینش و تحلیل داده‌ها بهره می‌برد. برخلاف غالب تحقیقات که با پیش فرض یا چهارچوب نظری جامعه‌شناختی تاریخ صدر اسلام را بررسی می‌نمایند، این پژوهش چهارچوب نظری روان‌شناختی دارد و از منظر دانش روان‌شناسی اخلاق، به تجزیه و تحلیل داده‌های تاریخی می‌پردازد. یافته‌های این پژوهش، حکایتگر آن است که با استفاده از بحث عوامل انگیزش درونی در دانش روان‌شناسی اخلاق و تبیین آن توسط مبنای کلامی توحیدی، چنین به دست می‌آید که باور و امید به هدایت تشریعی خداوند، رکن انگیزش انسان بوده و عوامل انگیزش درونی توحیدی را شکل می‌دهد. عوامل انگیزش درونی توحیدی، بر اصلاح ارزش‌ها (تمایلات) و اعتدالی آنها تمرکز دارند و با تغییر در درون انسان و جامعه انسانی، انگیزه‌سازی می‌کنند؛ برخلاف عوامل انگیزش بیرونی که از بیرون و با استفاده از مدیریت جامعه، سعی دارند بر گرایش‌ها و رفتارهای افراد جامعه تأثیر بگذارند. ظهور رسالت توحیدی، مبارزه با شرک و بدعت‌زدایی، شناخت درونی از حقانیت و جهان‌شمولی اسلام، زمینه‌سازی التزام به نص الهی در مسئله جانشینی، تشکیل حاکمیت اسلامی، رشد غیرت دینی، امید مردم به استقلال از قدرت طاغوت و نفوذ فرهنگی یهود، عدالت‌خواهی اسلام و شکوفایی باورهای توحیدی، مهم‌ترین شاخصه‌های عوامل انگیزش درونی توحیدی در عصر نبوی بوده‌اند. با بررسی وضعیت فرهنگی عرب در دوران نزدیک به ظهور اسلام، می‌توان به این نتیجه رسید که عرب از خصلت عملگرا برخوردار بوده و گرایش‌های مختلفی بر اساس ارزش‌ها داشته است. بنابراین، تمرکز بر اصلاح ارزش‌ها توسط عوامل انگیزش درونی توحیدی، از آغاز رسالت نبی اکرم (ص) ضرورت پیدا می‌کرد. این عوامل، از باور و امید به هدایت تشریعی خداوند ریشه می‌گرفتند و تحولات انگیزشی درونی را در جامعه عصر نبوی رقم می‌زدند. این عوامل می‌توانستند با اعتدالی توحیدباوری، تحولات انگیزش درونی در دوران پیامبر اسلام (ص) را

استناد به این مقاله: موسوی نژاد، سید محمد مهدی؛ سلیمانی امیری، جواد (۱۴۰۴). تحولات انگیزشی درونی توحیدی در جامعه عصر نبوی. *تاریخ اسلام*.

ص ۷-۳۰. <https://doi.org/10.22081/hiq.2023.64557.2280>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۲۳؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۳/۱۱/۱۶؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۰۴؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۴/۰۱/۲۰

نوع مقاله: پژوهشی

نوع مقاله: پژوهشی

© نویسندگان.

تثبیت کنند و آنها را ارتقا ببخشند. در بسیاری از پژوهش‌های تاریخی پیرامون عصر نبوی، چنین قابل برداشت است که انگیزش‌های توحیدی در اواخر دوران پیامبر اسلام (ص) حالت نزولی پیدا می‌کنند. این مسئله، نیازمند تحقیق جداگانه با رویکرد آسیب‌شناسانه به این عصر است. به نظر می‌رسد، با تمرکز بر رفتارها و مواضع برخی از خواص اصحاب رسول اکرم (ص) و بررسی نتایج آنها در تضعیف باور و امید مردم به هدایت تشریعی خداوند، می‌توان پاسخ مناسب این مسئله را دریافت کرد؛ اما مقاله حاضر، برای پرهیز از طولانی‌شدن مطالب و به دلیل نداشتن رویکرد آسیب‌شناسانه، این مسئله را مورد بررسی قرار نمی‌دهد. همچنین، پژوهش حاضر به عوامل انگیزش بیرونی نپرداخته؛ اما بر اساس پیش‌فرض و چهارچوب نظری توحیدی خود، مواردی چون حاکمیت فرهنگی و سیاسی اسلام، ایدئولوژی‌های این آیین و شناخت‌های توحیدی مردم را که در رویکردهای غیرتوحیدی، عوامل عمده بیرونی در انگیزش به‌شمار می‌روند، ذیل عنوان عوامل انگیزش درونی توحیدی تبیین نموده است. در مقام نتیجه‌گیری از مقاله، باید گفت که عرب در دوران نزدیک به ظهور اسلام، دارای جاهلیتی ارزش‌محور بود. اصلاح وضعیت فرهنگی جامعه عرب، نیازمند تمرکز بر ارزش‌های والا و اعتلای باور قلبی به توحید بود. استفاده از عوامل انگیزش درونی توحیدی در سیره اجتماعی رسول اکرم (ص)، چشمگیر است. این عوامل، از باور و امید به هدایت تشریعی الهی ریشه می‌گرفتند و می‌توانستند با تقویت این باور و امید، ارزش‌ها را سامان دهند و تحولات بزرگی را در انگیزش درونی توحیدی رقم بزنند. عوامل انگیزشی درونی توحیدی، به دلیل توجه به ماهیت نامحدود و فطرت الهی انسان، در شکل‌گیری تمدن اسلامی از کارکرد بسیار بالایی برخوردار بوده‌اند. توجه به این عوامل، می‌تواند نیاز به عوامل انگیزش بیرونی را کاهش دهد و آن را به صفر برساند.

کلیدواژه‌ها: توحید، عصر نبوی، عرب، تحول روحی، انگیزش درونی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. بیان مسئله

این مقاله، بر اساس اطلاعات تاریخی سامان یافته و با استفاده از اندیشه علامه طباطبایی (ره) در خصوص عوامل انگیزشی در مباحث روان‌شناسی اخلاق، تاریخ فرهنگی صدر اسلام را مورد بررسی قرار می‌دهد. همچنین، از مبنای کلامی علامه مصباح یزدی (ره) بهره برده و با آن، دیدگاه علامه طباطبایی (ره) درباره عوامل انگیزشی را تحلیل می‌کند. بر این اساس، قوت باور به هدایت تشریعی الهی را مبدأ و غایت عوامل انگیزش درونی توحیدی می‌داند. تحقیق پیش رو، وضعیت فرهنگی عصر جاهلی را نیز تحقیق می‌کند؛ تا نیاز عصر نبوی را در استفاده از عوامل انگیزش درونی تشخیص دهد. هدف از انجام این تحقیق، بررسی مواضع و اصلاحات توحیدی رسول خاتم (ص) (م. ۱۱ق) با پیش‌فرض کلامی هدایتگر بودن ایشان، در مقابل جاهلیت حاکم است. این تحقیق، بر این فرض استوار است که عوامل انگیزش درونی توحیدی در تحولات انگیزشی در عصر نبوی (۱۳پ. هـ. - ۱۱هـ. ق) نقش پررنگی داشته‌اند. البته این پژوهش، عوامل انگیزش بیرونی را مورد بررسی قرار نداده است. همچنین، رویکرد آسیب‌شناسانه ندارد و عوامل انگیزش غیرتوحیدی را تحقیق نمی‌کند. تاکنون چنین توجهی در تحقیقات تاریخی مرتبط با عصر نبوی، نمود نیافته است.

فرزانه امینیان (۱۳۹۱ش) در پایان‌نامه «مهندسی فرهنگی در عصر نبوی» با رویکرد جامعه‌شناختی، به مهندسی فرهنگی رسول خدا (ص) پرداخته است.

محمد محمدی (۱۳۹۲ش) در پایان‌نامه «تأثیر روش تربیتی رسول خدا (ص) در گسترش اسلام» از منظر جامعه‌شناسی به نقش معرفت‌افزایی و تحریک عواطف در سیره رسول اکرم (ص) و تأثیر آنها در گسترش اسلام پرداخته است. جواد سلیمانی (۱۳۹۳ش) در کتاب *تاریخ تحلیلی اسلام فراز و فرود* شناخت‌ها و ارزش‌ها و نیز تأثیر آنها را بر رخدادهای تاریخی از عصر جاهلی تا واقعه عاشورا بررسی کرده است.

محمدباقر علم‌الهدی (۱۳۸۲ش) در کتاب *خورشید اسلام چگونه درخشید؟* بدون چهارچوب نظری مشخصی، از منظر اخلاقی عوامل درونی پیشرفت اسلام در عصر نبوی را مورد بررسی قرار داده است. این آثار غالباً دید جامعه‌شناختی داشته و از حیث کلامی، ارتباط مباحث را با مسئله توحیدباوری، مورد سنجش قرار نداده‌اند و اگر هم از منظر اخلاقی موضوع پیشرفت آغازین اسلام را تحقیق کرده‌اند، چهارچوب نظری توحیدی مشخصی بر اساس دانش کلام و روان‌شناسی اخلاق نداشته‌اند؛ اما این مقاله، چهارچوب گفته‌شده را داراست و با مبنای روان‌شناختی، جایگاه عوامل انگیزشی در مدیریت فرهنگی رسول خدا (ص) را مورد تحقیق قرار می‌دهد؛ در ضمن، بر اساس مبنای کلامی مشخص، به جنبه توحیدی این عوامل توجه ویژه‌ای دارد.

۲. تبیین مفاهیم کلیدی

به مجموعه عواملی که سبب بروز رفتار و تداوم آن می‌گردند، عوامل انگیزشی می‌گویند.^۱ این عوامل، به دو نوع «درونی» و «بیرونی» تقسیم می‌شوند. منظور از عوامل درونی انگیزش انسان، عواملی است که از درون و باطن شخص برخاسته و موجب عمل وی می‌شود. مراد از وصف توحیدی این عوامل، تأثیرپذیری از باورها و شاخصه‌های توحیدی و نیز کارکردشان در شرک‌زدایی است؛ مانند: ارزش‌ها،^۲ شناخت درونی،^۳ شوق و اراده،^۴ رفتارها و رگه‌های شخصیتی که بازگشت به فطرت توحیدی را سرعت می‌بخشند؛^۵ اما عوامل بیرونی انگیزش، عواملی هستند که جدای از شخصیت باطنی انسان بوده و از بیرون بر رفتار او تأثیر می‌گذارند.^۶ مراد از رویکرد تاریخی - روان‌شناسی و کلامی، استفاده از دانش روان‌شناسی اخلاق و کلام^۷ در تحلیل تاریخ است. چهارچوب نظری این مقاله، چنین است که باور به ربوبیت تشریعی الهی از میان باورهای توحیدی، نزدیک‌ترین و محوری‌ترین رابطه را با انگیزش انسان و اصلاح ارزش‌ها دارد.^۸

۱. ر.ک: مولوی، «بررسی تأثیر انگیزش درونی بر تعهد سازمانی کارکنان استانداری آذربایجان غربی»، *مطالعات مدیریت و کارآفرینی*، ش ۲، ص ۴؛ نوری، «عوامل و ساختار انگیزش رفتار انسان در اندیشه علامه طباطبائی»، *روان‌شناسی و دین*، ش ۴۰، ص ۶-۷.

۲. واژه «ارزش»، به معنای مطلوب بودن است. منظور از آن، مرحله‌ای از سلسله عوامل انگیزشی است که قبل از مرحله شناخت قرار می‌گیرد. نوع و میزان درک قوای نفس از نیازهای خویش، ارزش‌های مادی یا معنوی را جلوه‌گر می‌سازد (ر.ک: رضوانی، *نظام اولویت‌بندی و سلسله‌مراتب ارزش‌های اخلاقی در قرآن*، ص ۱۸؛ مصباح یزدی، *فلسفه اخلاق*، ص ۱۰۹).

۳. شناخت، کار قوه فکر است. به باور و پذیرش یک مطلب موّجه، شناخت گفته می‌شود. شناخت درونی، یک ادراک است که ذهن انسان پس از درک نیازها و گرایش‌های نفس خود، به وجود می‌آورد و آن را میان گرایش و رفتار قرار می‌دهد؛ اما قابلیت تحول و ارتقا را نیز دارد. شناخت درونی، هم‌سنخ ارزش‌هاست و تحت تأثیر عوامل تأثیرگذار بر آنها شکل می‌گیرد (ر.ک: خزاعی، «باور دینی، انگیزش و التزام اخلاقی»، *الهیات تطبیقی*، ش ۱۲، ص ۹۲؛ دهقان، «بررسی تطبیقی ابعاد انگیزش اخلاقی در اندیشه علامه طباطبائی و فینیس»، *اخلاق و حیانی*، ش ۱۲، ص ۱۳۱؛ مصباح یزدی، *آدرخشی دیگر از آسمان کربلا*، ص ۱۲۸-۱۳۰).

۴. اشتیاق، متأثر از عوامل تغییر شناخت درونی است. پس از مرحله شوق، انسان تصمیم می‌گیرد یا اراده می‌کند فعل مورد علاقه خود را انجام دهد (ر.ک: طباطبائی، *المیزان*، ج ۷، ص ۱۹۳).

۵. نوری، «عوامل و ساختار انگیزش رفتار انسان در اندیشه علامه طباطبائی»، *روان‌شناسی و دین*، ش ۴۰، ص ۱۲-۱۶.

۶. همان، ص ۸، ۹ و ۱۸-۱۹.

۷. به‌عنوان دو دانش همگون با دانش تاریخ (ر.ک: سلیمانی، *فلسفه تاریخ*، ص ۲۸-۲۹).

۸. ر.ک: مصباح یزدی، *حقوق و سیاست در قرآن*، ص ۱۳۲-۱۳۴؛ همو، *معارف قرآن*، ج ۳، ص ۴۲۰-۴۳۲؛ نوری، «عوامل و ساختار انگیزش رفتار انسان در اندیشه علامه طباطبائی»، *روان‌شناسی و دین*، ش ۴۰، ص ۸-۱۷.

۳. جاهلیت ارزش محور عرب در آستانه ظهور اسلام

می توان گفت ماهیت جاهلیت عرب، به تجاهل نزدیک تر بوده است؛ تا به جهالت ذهنی.^۱ مجموعه ارزش های باطل، مانع تعقل و تفکر آنان در حقانیت دعوت و تشریع الهی می شد؛ چه اینکه وسایل این تعقل، همچون مشاهده منازل اقوام عذاب شده و منکر ربوبیت الهی، فراهم بود.^۲ دنیاگرایی و خودخواهی، اساس روحیه آزادی طلب عرب را تشکیل می داد.^۳ وابستگی های قبیله گری از این بابت که جنبه ای دنیوی داشت و با خودخواهی ها سازگار می آمد، مقبول بود؛ ولی بیشتر به خودگرایی مشغول بود؛ نه نفسانیت عمومی. اگر عقل او فرصتی برای طرح منفعتهای بزرگ تر می یافت، حاکمیت واحد را جایگزین سنن قبیله گری می کرد.^۴ دلیل اصلی بت پرستی نیز جاهلیتی شناخت محور نبود؛ زیرا وحی، صفت عمومی مشرکان را دوگانه خوانده و می فرماید آنها به هنگام بلا، تنها خدا را ستوده و به هنگام رفاه و آسایش، مجدداً به بت های خود گرایش می یافتند؛^۵ اما اگر رفتار بت پرستی از یک شناخت نافذ متأثر می شد، چنین صفت دوگانه ای در مشرکان پدید نمی آمد.^۶ شاید اندیشه شرک آلودی که در جاهلیت پُر قوت به نظر می رسید،^۷ ضعف باور به معاد بود؛^۸ زیرا اشراف قریش، چونان که باوری قاطع به نبود روز جزا داشته باشند، در این مورد قَسَم یاد می کردند؛^۹ اما به دلیل تأثیر پذیری از اندیشه حنیف یا یهود، نفوذ این اندیشه انحرافی بعید به نظر می رسد.^{۱۰} همچنین، قرآنی بر اعتقاد همین اشراف به روز قیامت وجود دارد.^{۱۱}

۱. ر. ک: نمل، آیه ۶۴؛ ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۷، ص ۲۴۸؛ حاج حسن، حضارة العرب فی عصر الجاهلیة، ص ۴۳-۵۹؛ حسن، تاریخ سیاسی اسلام، ص ۳۴؛ سلیمانی، تاریخ تحلیلی اسلام، ص ۴۹-۵۰؛ بینش، مقایسه دو دوره جاهلیت و اسلام، ص ۲۲؛ دلشاد تهرانی، سبک زندگی پیامبر اعظم (ص)، ص ۵۵-۵۶.
۲. ر. ک: عنکبوت، آیه ۳۸؛ صفات، آیه ۱۳۷-۱۳۸؛ دینوری، الأخبار الطوال، ص ۳؛ طبری، تاریخ طبری، ج ۱، ص ۲۳۲؛ طبرسی، مجمع البیان، ج ۸، ص ۷۱۶.
۳. ر. ک: بقره، آیه ۱۷۰؛ مائده، آیه ۱۰۴؛ لقمان، آیه ۲۱؛ سبأ، آیه ۴۳؛ زخرف، آیه ۲۲؛ مقدسی، البدأ والتاریخ، ج ۴، ص ۳۱؛ ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ج ۱، ص ۵۲۳-۵۳۹؛ پیشوایی، تاریخ اسلام، ص ۳۴؛ امین، فجر الاسلام، ص ۴۶-۴۷؛ جعفریان، تاریخ سیاسی اسلام، ص ۴۰.
۴. برای اطلاع از دیدگاه متفاوت در این زمینه، ر. ک: آلوسی، بلوغ الأرب، ج ۱، ص ۱۵۰؛ امین، فجر الاسلام، ص ۱۱-۱۵.
۵. ر. ک: عنکبوت، آیه ۶۵؛ زمر، آیه ۸؛ طبری، تفسیر طبری، ج ۲۱، ص ۹-۱۰.
۶. ر. ک: ابن عبدالبر، الاستیعاب، ج ۱، ص ۳۵۳؛ حلبی، السیرة الحلبیة، ج ۱، ص ۴۰۲؛ بینش، مقایسه دو دوره جاهلیت و اسلام، ص ۴۶.
۷. ر. ک: جعفریان، پیش درآمدی بر شناخت تاریخ اسلام، ص ۱۲۳-۱۲۴.
۸. نمل، آیه ۶۶.
۹. ر. ک: نحل، آیه ۳۸؛ طبری، تفسیر طبری، ج ۱۴، ص ۷۲.
۱۰. علی، المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام، ج ۶، ص ۱۳۲؛ خزعلی، تصویر عصر جاهلی در قرآن، ص ۱۸۰.
۱۱. بلاذری، انساب الأشراف، ج ۱، ص ۱۱۵-۱۱۶، ۱۲۸ و ۱۴۱.

به نظر می‌رسد که انکار معاد توسط این افراد، اقدامی با موضعی سیاسی بوده تا با تمسک به مادی‌گرایی عرب،^۱ مرجعیت سیاسی پیامبر (ص) را باطل بنامند. همچنین، در عصر نبوی، چندان بحثی درباره اعتقادی رخ نمی‌نمود. این حقیقت، گویای دوری آنها از مسائل شناخت‌محور بود.^۲ بنابراین، جاهلیت عرب، جنبه ارزش‌محور داشت. با توجه به چنین وضعیت فرهنگی، تمرکز بر عوامل سرعت‌دهنده به اصلاح ارزش‌ها، اولویت می‌یافت.

۴. کنش‌یاران^۳ توحیدی اعتلای ارزش‌ها در عصر نبوی

۴-۱. ظهور رسالت توحیدی و تفرقه‌برانداز

بر اساس مطالب پیش‌گفته‌شده و به مقتضای روحیه عمل‌گرای عرب در عصر جاهلی، تفرقه و دوری از حاکمیتی واحد و منسجم، در حدی از هوای نفسانی و ارزش‌های باطل ریشه داشت که به پذیرش تشریع^۴ صاحبان برتری مادی و سران قبایل منجر می‌شد؛ اما اسلام، سدّی محکم در برابر هواهای نفسانی بود و همسو با ارزش‌های سامان‌یافته، فرقه‌گرایی را زایل می‌کرد. از این‌رو، ریشه تفرقه را از بین می‌برد و عرب را آماده پذیرش حکومتی واحد و الهی می‌نمود. آنچه در قالب نخستین عامل انگیزش

۱. مراد از مادی‌گرایی، گرایش مادی است؛ نه اندیشه مادی.

۲. ر.ک: شبلی نعمانی، تاریخ علم کلام، ص ۸؛ عبدالرزاق، تمهید لتاریخ الفللفة الاسلامیة، ص ۳۹۵؛ آقائوری، «زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی فرقه‌گرایی در صدر اسلام»، هفت آسمان، ش ۴۷، ص ۸۰.

۳. واژه «کنش‌یار»، به معنای کاتالیزگر و عاملی است که به وقوع یک رخداد سرعت می‌بخشد. مراد ما از کنش‌یاران، عوامل انگیزش درونی است که ریشه‌ای‌ترین و مؤثرترین عوامل در سرعت بخشیدن به رفتارها هستند.

۴. مراد از تشریع، فقط دین رسمی نیست؛ بلکه هر صیغه امر و نهی و هر قانون وضع‌شده‌ای را شامل می‌شود.

درونی توحیدی، در برابر بروز نفسانیت‌ها می‌ایستاد و باور به هدایت تامه تشریعی خداوند را به قلب‌ها می‌انداخت، ظهور رسالت توحیدی نبی اکرم (ص) بود. در واقع، توسط این عامل، مطلوبیت حاکمیت الهی و گرایش به مقتضای هدایت تشریعی خداوند نیز رقم می‌خورد. وقتی مشرکان در آستانه ایام حج، کلام وحی را سحر می‌خواندند تا حاجیان مجذوب پیامبر (ص) نشوند، دلیلشان این بود که آیات قرآن میان فرزند با پدر، برادر، همسر و خویشان جدایی می‌اندازد.^۱ این دلیلی عموم‌پسند و مردمی بود و اندک تمایلات مادی را در برابر جذبه توحیدی و الهی قرار می‌داد. عدم اقبال مردم به این دسیسه، گواه رونق ارزش‌های توحیدی است. بعد از اصلاحات ارزشی، باور هم‌سنخ این ارزش‌ها، یعنی شناخت درونی از خدای هدایتگر در وادی تشریع، شکل گرفته و فرقه‌گرایی نیز توسط همین شناخت، زایل می‌شد. قشر جوان و ضعیف به امید رهایی از شرک و ظلم، به این منبع نورانیت متصل می‌گشتند^۲ و این گرایش، شاهد شکل‌گیری چنین شناختی است. همچنین، اقبال به رسالت نبی مکرم (ص) به منزله وحدت حول آیین توحیدی بود؛ رهیافتی که عرب را از حاکمیت متفرق می‌رهاند. خواص و سران قبایل یثرب، به این مسئله واقف بودند^۳ و برای رهایی از نزاع و تفرقه، طالب حکومت نبی مکرم (ص) بر جامعه خویش می‌شدند.^۴ آنچه این گرایش‌ها را رقم می‌زد، همان رسالت توحیدی بود که قلب‌ها را تحریک می‌کرد؛ بی‌آنکه به عاملی بیرونی، نیازمند باشد؛ یعنی ظهور این رسالت، باور قلب‌ها به هدایت تشریعی الهی را تقویت کرده و ارزش‌هایی را ارتقا می‌بخشید که بتوانند امید به داشتن جامعه‌ای موحد را ایجاد نمایند.

۲-۴. شرک‌زدایی و رسواسازی بدعت‌ها

قریش، خود را در امور مذهبی متمایز می‌شمرد و به دنبال برتری‌جویی بود.^۵ هر آیینی که دستی برتر می‌یافت، سدی بر سر راه آرمان‌های قریش و سایر قبایل به‌شمار می‌آمد.^۶ حال اینکه اسلام، احیاگر دین

۱. ابن هشام، السيرة النبوية، ج ۱، ص ۲۷۰؛ بیهقی، دلائل النبوة، ج ۲، ص ۲۰۰.

۲. ر.ک: ابن سعد، الطبقات الکبری، ج ۱، ص ۱۵۶.

۳. ر.ک: پیشوایی، تاریخ اسلام، ص ۱۹۰-۱۹۲؛ جعفریان، تاریخ سیاسی اسلام، ص ۱۴۵.

۴. ابن هشام، السيرة النبوية، ج ۱، ص ۴۲۸-۴۲۹؛ طبری، تاریخ طبری، ج ۲، ص ۳۵۵؛ طبرسی، اعلام الوری، ص ۵۷.

۵. ر.ک: ابن هشام، السيرة النبوية، ج ۱، ص ۱۹۹.

۶. شاهد این مدعا، مسأوی دانستن نبوت و پادشاهی در نظر رؤسای قبایل قدرت‌طلب است. برای همین، مایل بودند که پیامبر (ص) از میان اشراف قبایل قدرتمند باشد. آنها دین جدید را خطری برای خود به حساب می‌آوردند (ر.ک: زخرف، آیه ۳۱؛ ابن سعد، الطبقات الکبری، ج ۲، ص ۱۰۳؛ همان، ج ۸، ص ۹۶؛ طبرسی، مجمع البیان، ج ۹، ص ۷۲؛ زورق، شهرگشده، ص ۲۰۴ و ۲۰۷)؛ هرچند هدف آنها از پادشاهی خواندن رسالت، انکار معنویت آن بود؛ زیرا اتصال این دین با منبع الهی، بیش از هر عامل دیگری، قدرت قبایل را به چالش می‌کشید (ر.ک: منتظری مقدم، امیرالمؤمنین و ملوک، ص ۱۲۱).

ابراهیمی بوده و ندای توحید را سرمی‌داد. رسوا ساختن بدعت‌های شرک‌آلود، حاکمیت سران قبایل را می‌لرزاند.^۱ اسلام که از مکه ظهور می‌کرد، به جای کعبه، بیت‌المقدس را قبله خود قرار می‌داد.^۲ این اقدام، آیین جدید را از دوگونه مهم شرک جدا می‌کرد؛ یکی آیین بت‌پرستی که کعبه را آلوده می‌ساخت و مهم‌تر از آن، شرکی عملی بود که به سران قریش، قدرتی برتر عطا می‌کرد؛ قریشی که از کعبه برای رسیدن به اهداف نفسانی خویش بهره می‌گرفت.^۳ مبارزه عملی اسلام با شرک و رسواسازی بدعت‌ها، دومین عامل انگیزش درونی بود که ابتدا باور قلبی به یگانه ربّ تشریعی را رشد می‌داد و در نتیجه آن، ارزش‌های همسو^۴ اعتلا می‌یافتند و سپس، شناختی درونی از بطلان شریعت و حاکمیت مشرکان حاصل می‌شد که در واقع، باوری هم‌سنخ با ارزش‌های متعالی بود و مردم را به آیین اسلام و حاکمیت آن امیدوار می‌کرد.

۳-۴. باور به فرهنگ متعالی و آینده برتر تمدن اسلام

اهل کتاب از برتری آینده این دین آگاه بودند و ویژگی‌ها و حتی مصداق پیامبرش را می‌شناختند. برخی نیز این حقایق را از آنها دریافت کرده بودند.^۵ شناخت پیشین عرب از حقانیت و برتری آینده اسلام، سومین عامل انگیزش درونی بود که مردم را به این آیین امیدوار می‌کرد.^۶ شناخت از حقانیت اسلام از آن جهت، شناختی درونی به حساب می‌آمد که از آغاز عصر نبوی تبیین نشده بود؛ بلکه سابقه‌ای دیرین داشت و قلب‌ها را آماده پذیرش حقیقت کرده بود. شناخت درونی دیگر، آگاهی مردم مکه از ویژگی جهان‌شمولی اسلام در اوایل دعوت علنی آن بود. مکیان به این حقیقت اذعان می‌کردند و برای همین، از پذیرش دعوت رسول خدا(ص) هراس داشته و نگران تحدید قبایل برتر عرب و پادشاهان ایران و روم بودند؛^۷ هرچند وسعت جغرافیایی شبه‌جزیره عربستان و منابع اقتصادی اندک آن، از انگیزه غارت این سرزمین می‌کاست.^۸ آنچه برای این قدرت‌ها خطرآفرین می‌نمود، با ادعای حاکمیت جهانی اسلام حاصل می‌شد؛ در غیر این صورت، دلیلی برای نگرانی اعراب نبود. در جریان پیمان عقبه دوم نیز این آگاهی

۱. ر.ک: اعراف، آیه ۳۱-۳۲؛ ابن هشام، السیره النبویه، ج ۱، ص ۲۰۳.

۲. طبری، تاریخ طبری، ج ۲، ص ۴۱۷؛ ابن کثیر، البدایه والنهایه، ج ۱، ص ۳۰۸.

۳. طباطبایی، المیزان، ج ۱، ص ۳۳۳.

۴. مراد از ارزش‌های همسو، مطلوبیت حاکمیت مطلق الهی و تنفر از سلطه طاغوت است.

۵. ر.ک: بقره، آیه ۱۴۶؛ انعام، آیه ۲۰؛ اصفهانی، دلائل النبوة، ج ۱، ص ۲۹۴ و ۲۹۷؛ مقدسی، البدأ والتاریخ، ج ۵، ص ۷۷ و ۸۲.

۶. شناخت اگر کامل نباشد و مبنای یک احتمال قرار گیرد، باز هم می‌تواند امیدوارکننده و یا بیم‌دهنده باشد.

۷. ر.ک: قصص، آیه ۵۷؛ طبرسی، مجمع البیان، ج ۷، ص ۴۰۶-۴۰۷؛ ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج ۱، ص ۵۱ و ۵۹؛ ابن کثیر، البدایه والنهایه، ج ۳، ص ۱۴۴.

۸. ر.ک: بینش، مقایسه دو دوره جاهلیت و اسلام، ص ۱۵۶-۱۵۷.

مشهود است؛ این پیمان را به مقتضای پذیرش ماهیت جهان‌شمولی اسلام، «بیعة الحرب» نامیده‌اند^۱ که به معنای تن‌دادن به جهاد در برابر قدرت‌های طاغوت است.^۲ شناخت درونی از حقانیت، جهان‌شمولی و برتری آینده اسلام، طبیعتاً مخصوص خواص نبوده و می‌توانست به‌طور نسبی، توده مردم را نیز شامل شود. این مسئله، خود عاملی توحیدی در انگیزش درونی بود که ابتدا باور به یگانه رب تشریعی را ارتقا داده و به واسطه تعالی ارزش‌ها، بر امید به آینده روشن تمدن اسلامی می‌افزود. در نتیجه، شوق و اراده مردم نیز در گرایش به اسلام گسترش می‌یافت.

۴-۴. زمینه‌سازی التزام به نص الهی در مسئله جانشینی

بر اساس شناخت پیشین، برخی از قبایل برای دست‌یافتن به حاکمیت اسلام، چشم طمع دوخته و اسلام آوردن خویش را به کسب مقام جانشینی پیامبر اکرم (ص) مشروط می‌کردند؛ که حضرت (ص) این منصب را به نص الهی منوط داشته و با پیشنهاد آنان مخالفت نمودند.^۳ رسالت الهی نبی اکرم (ص) سبب می‌شد تا ایشان، حاکمیت را تنها شایسته برگزیدگان خداوند بدانند و برای جلوگیری از بازگشت به جاهلیت، تنها اهل بیت عصمت (ع) را به‌عنوان شایستگان این منصب معرفی کنند.^۴ واگذاری تعیین خلیفه به پروردگار، اندیشه حقانیت اسلام را راسخ‌تر می‌کرد. از آنجا که این مسئله، شناختی بیرونی را تبیین ننموده و بلکه از درون، حقانیت رسالت نبوی را به قلب‌ها الهام می‌کرد، دیگر عامل انگیزشی درونی برای اقبال به این آیین به حساب می‌آمد. علی بن ابی طالب (ع) (م. ۴۰ ق) از ابتدای رسالت نبی اکرم (ص) مسلمان شده بود^۵ و از آموزه‌های وحیانی باز نمی‌ماند.^۶ این حقیقت نیز به همراه سایر قرائن که گویای شایستگی ایشان برای خلافت بود،^۷ از اتصال حاکمیت اسلام به منبع توحیدی حکایت می‌کرد. بعد از استقرار نسبی این حکومت، مسئله ضرورت استمرار و جاودانگی آن در قالبی وسیع مطرح گشت و در راستای همین ابلاغ، پیامبر اسلام (ص) در خطبه غدیر ابتدا از اعتقاد مردم درباره توحید و رسالت و ایمان به معاد، اقرار گرفته و سپس، مسئله خلافت و اهتمام به قرآن و عترت (ع) را مطرح می‌نماید و ولایت امیر

۱. ابن هشام، السيرة النبوية، ج ۱، ص ۴۴۶ و ۴۵۴.

۲. بیهقی، دلائل النبوة، ج ۲، ص ۴۴۳. نباید این پیمان را تنها به تعهد دفاع از رسول خدا (ص) منحصر کرد (ر.ک: همان، ص ۴۵۰ طبرسی، إعلام الوری، ص ۶۰؛ قرطبی، الجامع لأحكام القرآن، ج ۷، ص ۳۷۴).

۳. برای نمونه، ر.ک: ابن هشام، السيرة النبوية، ج ۱، ص ۴۲۴-۴۲۵؛ ابن کثیر، البداية والنهاية، ج ۳، ص ۱۴۰.

۴. ر.ک: طبرسی، الإحتجاج، ج ۱، ص ۷۵-۷۶.

۵. ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ج ۲، ص ۵۸.

۶. ر.ک: شیخ طوسی، الأمالی، ص ۶۲۴-۶۲۵.

۷. ر.ک: جعفریان، حیات فکری و سیاسی امامان شیعه (ع)، ص ۴۸-۵۳؛ نیل‌ساز و شیرازی محمدآبادی، «علل انحراف امت اسلامی در مستندات قیام عاشورا»، آیت بوستان، ش ۴، ص ۸۶-۸۹.

مؤمنان(ع) را استمرار ولایت خود معرفی می‌داند. ظهور معانی اکمال دین و اتمام نعمت و نیز وعده ناامیدی کافران از اسلام که توسط وحی پس از ایراد خطبه غدیر نازل شد،^۱ بیان‌کننده ضرورت جهانی شدن این آیین و لزوم تداوم تمدن اسلامی است.^۲ واگذاری مسئله جانشینی به انتخاب خداوند و گزینش شخص صالح و شایسته برای این امر،^۳ باور قلبی به یگانه ربّ تشریعی و تداوم هدایت الهی را تقویت کرده و در راستای رونق ارزش‌های همسو، شناخت درونی به حقانیت اسلام و اتصال آن به منبع هدایت تشریعی الهی را رشد می‌داد. در نتیجه، امید به هدایت گسترده‌تر بشریت برای نسل‌های آینده افزایش یافت و توانست اقبال افزون‌تری را برای قلب‌ها در خصوص پایبندی به این آیین فراهم آورد.

۵-۴. تشکیل حاکمیت اسلامی

سران قبایل یثرب، اهل دیار خود را به پذیرش حکومت نبی مکرم(ص) ترغیب کردند. اکثر مردم یثرب تا پایان سال یازدهم بعثت، پیامبر(ص) و آیینش را می‌شناختند.^۴ شناخت از اسلام و اقبال به آن، توسط تبلیغ قرآن برای قلب‌های یثربیان حاصل می‌آمد.^۵ دوازده نفر از رؤسای قبایل اوس و خزرج در سال دوازدهم بعثت، با بیعتی که به «پیمان عقبه نخستین» معروف است، خود و اقوامشان را به پذیرش و اطاعت از قوانین اسلام ملزم می‌داشتند.^۶ این بیعت، مقدمه بسیار مهمی برای پذیرش حاکمیت اسلام در یثرب بود؛ زیرا قبول اسلام و پایبندی به احکام آن، به‌خصوص در زمانه تفرقه و سلطه سنن قبیلگی، بدون قبول سروری حکومت اسلامی ممکن نمی‌شد؛ هرچند انسجام و قدرت کافی را نداشت و از آغاز هجرت تکامل می‌یافت.^۷ همچنین، به‌دلیل روحیه عمل‌گرای عرب، بیعت برای او به معنای تن‌دادن به حکومت و یا جهاد بود؛ یعنی در سنت اعراب، فاصله‌ای میان پذیرش یک شناخت یا ارزش و سپس عمل به مقتضای آن، وجود نداشت.^۸ برای همین، در اولین دعوت علنی رسول اکرم(ص)، بیعت به معنای

۱. مانده، آیه ۳.

۲. ر.ک: خامنه‌ای، انسان ۲۵۰ ساله، ص ۵۰-۵۵؛ پیشوایی، تاریخ اسلام، ص ۳۱۸ و ۳۲۲-۳۲۳.

۳. در واقع، این عامل می‌توانست شناخت درونی از حقانیت اسلام و آینده برتر آن را افزایش دهد.

۴. ابن هشام، السيرة النبوية، ج ۱، ص ۴۲۹-۴۳۰.

۵. ر.ک: خرگوشی، شرف النبى، ص ۴۱۹؛ مقریزی، امتاع الاسماع، ج ۱۰، ص ۳۶۲-۳۶۳.

۶. ر.ک: ابن هشام، السيرة النبوية، ج ۱، ص ۴۳۳-۴۳۴.

۷. ر.ک: همان، ص ۵۰۱-۵۰۴؛ جعفریان، تاریخ تحول دولت و خلافت، ص ۵۸. منظور از حکومت نوپای اسلامی که بعد از پیمان عقبه نخستین ایجاد شد، هم جنبه نرم‌افزاری و فرهنگی آن است و هم بُعد سخت‌افزاری و جلوه‌های تمدنی. در این پیمان، فرهنگ حکومت توحیدی در برابر فرهنگ حاکمیت شرک قرار می‌گرفت و قدرت‌های متفرق مدینه را از مشروعیت و تأثیرگذاری ساقط می‌کرد. این تأثیر، ظهور حاکمیت توحیدی و بروز نقش تمدنی آن را گواهی می‌دهد.

۸. ر.ک: بینش، مقایسه دوره جاهلیت و اسلام، ص ۹۳-۹۴.

تعهد در قبال ایجاد، رشد و شکوفایی حکومت اسلام و حتی به معنای جانشینی بود.^۱ بنابراین، نخستین اقبال گسترده به حاکمیت الهی و سرآغاز شکل‌گیری تمدن اسلامی، در مدینه بوده و از عوامل انگیزشی درونی متأثر می‌شد که جنبه توحیدی داشتند؛ زیرا از باور قلبی به حقانیت آیین توحیدی و آگاهی درونی به مزایای آن، نشئت می‌گرفتند.

همچنین، به دلیل وضعیت خاص فرهنگ جاهلی عرب که کمتر جنبه شناختی داشت و غلبه ارزش‌های باطل و دنیوی را شامل می‌شد،^۲ تشکیل حکومت الهی برای سامان دادن به رفتارها^۳ اولویت داشته و عاملی انگیزشی برای اصلاحات ارزشی، به حساب می‌آمد. این اتفاق، به واسطه رشد باور قلبی به هدایت تشریعی الهی رقم می‌خورد. رفتار صالح، قلب‌ها را تطهیر کرده و سبب ارتقای این باور شده و سپس، ارزش‌های معنوی را رونق افزون‌تری می‌داد. پس، این حاکمیت، خود در قالب یک رفتار توحیدی از درون جامعه اسلامی برخاسته و عامل انگیزشی برای شکل‌گیری تمدن اسلامی بود. از اسلام آوردن مردم مدینه دانسته می‌شود که ایشان همانند اهل مکه، شناخت کافی^۴ از حقانیت، جهان‌شمولی و وحدت‌بخشی اسلام داشتند؛ اما برخلاف ایشان برای گرایش به این آیین، انگیزه می‌یافتند. شاید این انگیزه، در ابتدا بر مبنای عواملی چون ارزشمندی انسجام و برای فرار از تفرقه و جنگ بود؛ یعنی کمتر جنبه‌ای توحیدی داشت؛ اما شوق بسیار و تلاش برای بقا و گسترش اسلام و تحمل سختی‌ها و جدایی از تعلقات مادی و درنهایت، وفور ارزش‌های معنوی، بیان می‌کنند که این گرایش، بر اساس اقبال قلبی به ربوبیت تشریعی الهی رقم خورده است.^۵ تا پیش از فتح مکه، هجرت هر مسلمانی به مدینه، واجب بود^۶ و تخلف از آن، برابر کفر دانسته می‌شد؛ مگر آنکه مشرکان مانع هجرت ایشان شده باشند.^۷ این حکم، بر ارزش‌های توحیدی تأکید داشته و از معیارهای ارزشی تفرقه‌انگیز چون برتری‌های نژادی و قبیله‌نگاری می‌کرد؛ زیرا همه را به فراموشی عوامل تفرقه‌افکن و به‌سوی حاکمیت مرکزی و تبعیت از آن، فرا می‌خواند. سپس،

۱. ر.ک: مسعودی، *إثبات الوصیة*، ص ۱۱۷؛ مغربی، *شرح الأخبار*، ج ۱، ص ۱۰۷.

۲. ر.ک: بینش، *مقایسه دوره جاهلیت و اسلام*، ص ۲۲.

۳. رفتار آدمی، همان‌طور که نتیجه عوامل انگیزشی است، می‌تواند جزئی از آنها باشد. اعمال انسان، عادت‌ها را ایجاد می‌نمایند و سپس، ملکات نفسانی یا رگه‌های شخصیتی فرد را پی‌ریزی می‌کنند. اکنون این ملکات، تأثیر انگیزشی داشته و بر روی میل و ادراک انسان تأثیر می‌گذارند (ر.ک: نوری، «عوامل و ساختار انگیزش رفتار انسان در اندیشه علامه طباطبایی»، *روان‌شناسی و دین*، ش ۴۰، ص ۸ و ۱۶-۱۷؛ طباطبایی، *تفسیر البیان*، ج ۵، ص ۵۳).

۴. منظور از شناخت کافی، شناخت کامل نیست؛ زیرا شناخت نسبی امیدآفرین هم می‌تواند عامل انگیزش باشد.

۵. ر.ک: انفال، آیه ۶۵؛ یعقوبی، *تاریخ یعقوبی*، ج ۲، ص ۴۴.

۶. بیهقی، *دلایل النبوة*، ج ۵، ص ۱۰۸.

۷. نساء، آیه ۸۹ و ۹۷-۹۸؛ انفال، آیه ۷۲. از مفهوم آیات استفاده می‌شود که هجرت قبل از فتح مکه، وجوب عینی داشته؛ نه کفای؛ هرچند بعداً چنین نبوده است.

تازه‌مسلمانان را از سلطه شرک و زور رؤسای قبایل، رها ساخته و زمینه بروز رفتارهای نیکو را فراهم می‌داشت و در نتیجه، بر قدرت فرهنگی و نیروی انسانی حکومت توحیدی می‌افزود. همان‌طور که اشاره شد، حکومت اسلامی، عامل شکل‌گیری و رشد رفتارهای توحیدی بود و به‌عنوان یک عامل انگیزش درونی توحیدی، با تمرکز بر اعتلای درک قلب‌ها در خصوص هدایت تشریعی خداوند، ارزش‌های معنوی و سپس باورهای همسورا پرورانده و می‌توانست التزام قلبی مسلمانان را به آیین و حاکمیت اسلام، گسترش دهد و تداوم بخشد.^۱

۶-۴. تبلور احساس مذهبی و رشد غیرت دینی

بیعت‌های منعقدشده با پیامبر (ص)، برای مشروعیت‌بخشی به رسالت و حاکمیت و حتی کسب مقبولیت مردمی نبوده‌اند.^۲ به دلیل روحیه عمل‌گرای عرب، اصلاً فضایی برای این تئوری‌ها باز نمی‌شد. در میان عرب، تنها دلآوری و خصلت‌های والای رفتاری، ارزش می‌یافتند. بنابراین، بیعت، نشانه تبعیت و تن‌دادن به جان‌فشانی‌ها و نیز سنجه ایمان بود.^۳ برای همین، یک افتخار محسوب می‌شد.^۴ همچنین، رسول خدا (ص) تنها در غزوات^۵ و فقط در مواردی که نصی درباره آنها نازل نشده بود، با اصحاب خویش مشورت می‌کرد.^۶ مشورت نیز مانند بیعت، نقش اجتماعی مردم و احساس مسئولیت آنها را افزایش می‌دهد. پیش‌فرض کلامی هدایتگر بودن رسول خاتم (ص)، ما را به درک این مطلب یاری می‌رساند که از اهداف ایشان در بیعت‌ها و مشورت‌ها، اعطای فهم به شخصیت آزاد انسانی و درک مسئولیت‌بندی بوده؛ تا آدمی با اختیار خود، رسالت و حاکمیت الهی را پذیرفته و در اطاعت‌ورزی، حلاوت و شیرینی عبودیت را بچشد؛ زیرا غیرت دینی یا احساس مذهبی، با اعطای این آزادی نسبی حاصل می‌شود. تبلور احساس مذهبی در قلب‌ها به واسطه افزایش درک قلب در خصوص هدایت تشریعی الهی، زمینه‌ساز رشد

۱. ر.ک: جعفریان، تاریخ تحول دولت و خلافت، ص ۴۲ و ۴۶.

۲. تنها سه بیعت را می‌توان به جمعیت مسلمانان نسبت داد: بیعت عقبه اولی برای قبول اسلام و برپایی حکومت اسلامی. بیعت عقبه ثانی و بیعت رضوان (تحت الشجره) برای جهاد و نبرد با کفار بود. نیز از هر تازه‌مسلمانی بیعت گرفته می‌شد (ر.ک: واقدی، المغازی، ج ۲، ص ۶۰۳؛ ابن‌هشام، السیره النبویه، ج ۱، ص ۴۳۳-۴۳۴؛ بیهقی، دلائل النبوة، ج ۲، ص ۴۴۳؛ جعفریان، تاریخ تحول دولت و خلافت، ص ۲۹ و ۷۶-۷۷).

۳. عسگری، معالم المدرستین، ج ۱، ص ۲۰۲-۲۰۵ و ۲۰۷.

۴. ازاین‌رو، امیر مؤمنان (ص) خویشان را «بایع‌البیعتین» می‌خواند (ر.ک: برقی، المحاسن، ج ۲، ص ۳۳۱).

۵. عسگری، معالم المدرستین، ج ۱، ص ۲۳۴.

۶. ابوزهرة، تاریخ مذاهب اسلامی، ص ۱۴۱. این مشورت‌ها، به نبرد بدر، احد و احزاب مربوط می‌شوند (ر.ک: واقدی، المغازی، ج ۱، ص ۴۸-۴۹، ۲۱، ۳۱ و ۲۰۸-۲۱۴؛ همان، ج ۲، ص ۴۴۴-۴۴۵ و ۴۷۷-۴۸۰؛ عسگری، معالم المدرستین، ج ۱، ص ۲۳۷ و ۲۴۰-۲۴۱).

ارزش‌های توحیدی و شناخت‌های درونی همسو شده و تعهد در قبال این باور را افزایش می‌داد. در نتیجه، سطح مسئولیت‌پذیری اجتماعی در میان عموم گسترش می‌یافت.^۱ آنچه گفته شد، مخالف اهمیت ذاتی بیعت، مشورت و تئوری‌های تمدن‌ساز بشری نیست و نگاه ابزاری به آنها ندارد؛ بلکه سعی دارد راه تعالی و افزایش تاثیر تمدنی آنها را بیان نماید. پس، حاکمیت توحیدی برخلاف سلطه طاغوت‌ها و دیکتاتورها، نه تنها انسان‌ها را به پذیرش قوانین خود محدود نمی‌کند، بلکه با توجه دادن به اهمیت توحید و پایبندی به شریعت الهی، آدمی را لایق خدای نامحدود و قوانین تعالی بخش او معرفی می‌نماید و شخصیت انسان و مسئولیت‌پذیری او را رشد می‌دهد.

۷-۴. امید به استقلال از قدرت طاغوت و یهود

پیش از نفوذ اسلام در یثرب، دو قبیله اوس و خزرج در مسیر پذیرش حاکمیت یک طاغوت واحد قرار داشتند. عبدالله بن ابی که از اشراف قبیله خزرج بود، خود را منادی صلح خوانده و مقدمات تاج‌گذاری خویش را فراهم می‌ساخت.^۲ اما اقبال عمومی مردم به اسلام و حاکمیت آن، وی را به پشت پرده نفاق می‌کشانده و به او فرصتی برای اظهار دشمنی نمی‌داد.^۳ همچنین اسلام، قدرت فرهنگی و اقتصادی یهود را نیز به خطر می‌انداخت؛ یهودی که با تحریف و کتمان حق، راهی را برای نیل به موقعیت برتر مادی طی می‌کرد. نفوذ عوامل انگیزش درونی اسلام، تا آنجا بود که فردی چون عبدالله بن سلام یهودی، ناچار به پذیرش اسلام می‌شد.^۴ یکی از تقابل‌های اسلام با یهود، موضوع تغییر قبله از بیت المقدس به سوی کعبه بود که برای یهود و منافقان مدینه گران تمام می‌شد؛ چراکه استقلال و قدرت افزون تری به مسلمانان می‌بخشید.^۵ به تدریج در اثر رخداد‌های فوق، شناختی درونی از قدرت و استقلال اسلام به وجود می‌آمد که دیگر عامل انگیزش درونی برای توجه قلب‌ها به پروردگار واحد تشریعی بود و ارزش‌های هم‌سنخ خود را ارتقا داده و لوازم امیدبخشی، شوق و اقبال مردم به حاکمیت اسلام و شکل‌گیری تمدن اسلامی را فراهم می‌کرد. این عامل نیز جنبه توحیدی داشت؛ زیرا عرب را به رهایی از سلطه حاکمیت شرک یا نفوذ آن، امیدوار می‌ساخت.

۱. این مطلب، از سیاق وحی برداشت می‌گردد؛ به طوری که ضرورت مشورت با مسلمانان را هم‌ردیف سایر عوامل انگیزشی چون عفو و بخشش خطاکاران قرار می‌دهد (ر.ک: آل عمران، آیه ۱۵۹؛ جعفریان، تاریخ سیاسی اسلام، ص ۱۷۱-۱۷۲)؛ چنان‌که رسول خدا (ص) می‌فرماید: خدا و رسولش از مشورت بی‌نیازند؛ اما خداوند آن را به جهت رحمت بر امت قرار داده است (ر.ک: سیوطی، الدر المنثور، ج ۲، ص ۳۵۹).

۲. طبرسی، إعلام الوری، ص ۵۷.

۳. ر.ک: ابن شبه نمیری، تاریخ المدینة المنورة، ج ۱، ص ۳۵۸؛ بیهقی، دلائل النبوة، ج ۲، ص ۵۷۸.

۴. ر.ک: بقره، آیه ۷۹؛ آل عمران، آیه ۱۸۷؛ توبه، آیه ۳۴؛ ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج ۱، ص ۵۲.

۵. بقره، آیه ۱۴۲-۱۴۵؛ یعقوبی، تاریخ الیعقوبی، ج ۲، ص ۴۲؛ طبرسی، مجمع البیان، ج ۱، ص ۴۱۳.

۸-۴. عدالت‌خواهی

اسلام در وحدت خلق، معیار خون مشترک را برچید و ایمان مشترک را ملاک انسجام قرار داد.^۱ با حذف تعصب نژادی،^۲ عمل به مقتضای پیمان‌نامه مدینه، ضمانت افزون‌تری یافته و پایه‌های حکومت توحیدی اسلام محکم‌تر می‌شد.^۳ در این آیین، حکمرانی مخصوص خدا بوده^۴ و نبی اکرم(ص) در پرتو اذن الهی، موظف می‌شد تا بر اساس نزول وحی و اجرای قسط و حق، حکم نماید.^۵ بی‌عدالتی، ابزار قدرت مشرکان بود تا برتری مادی خود را به رخ سایرین بکشند؛ اما اسلام با دعوی اتصال خود به هدایت تشریعی خداوند و با جذابیت عدالت‌پیشگی، حیثیت مشرکان و زمینه قدرت ایشان را زایل کرده^۶ و علاوه بر تقویت شناخت درونی به حقانیت خود، عاملی دیگر را با عنوان عدالت‌خواهی (ارزشمندی عدالت) در انگیزش درونی برای شکل‌گیری تمدن اسلامی مهیا می‌ساخت. عدالت‌خواهی در اسلام، همان‌طور که از باور به هدایت تشریعی الهی متأثر بود، آن را تقویت می‌کرد؛ زیرا شخص عدالت‌خواه، به نقش خداوند و کارکرد قوانین الهی در اجرای عدالت باور دارد و عدالت‌خواهی به‌عنوان یک گرایش و عمل صالح، سبب رشد همین باور می‌شود. این اعتلا به‌واسطه ترقی ارزش‌های همسو، بر شناخت درونی به حقانیت این آیین می‌افزود^۷ و شوق لازم را برای گرایش به اسلام فراهم می‌آورد.^۸ عدالت‌خواهی، بازو قدرتمندی برای مبارزه با نیروی مشرکان بود. ازاین‌رو، جنبه‌ای توحیدی داشت.

۹-۴. شکوفایی باورهای توحیدی

قرآن و سنت پیامبر اکرم(ص)، نخستین بذر تفکر و تعقل را کاشته و به آن توجه ویژه نموده است؛^۹ اما

۱. حجرات، آیه ۱۰.
۲. برای نمونه، ر.ک: فتح، آیه ۲۶؛ شیخ صدوق، ثواب الأعمال وعقاب الأعمال، ص ۲۶۳.
۳. ر.ک: امینیان، مهندسی فرهنگی در عصر نبوی، ص ۱۴۰.
۴. یوسف، آیه ۴۰.
۵. مانده، آیه ۴۸؛ ص، آیه ۲۶؛ حدید، آیه ۲۵.
۶. ظهور اسلام و دعوت علنی توحیدی پیامبر(ص)، خشم و دشمنی مشرکان را برمی‌انگیخت (ر.ک: بلاذری، انساب الأشراف، ج ۱، ص ۲۳۰؛ یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۲۴؛ طبری، تاریخ طبری، ج ۲، ص ۳۲۶؛ ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ج ۲، ص ۶۴).
۷. گواه این ادعا، مقاومت اصحاب در برابر فشار تحریم اقتصادی بود (ر.ک: بلاذری، انساب الأشراف، ج ۱، ص ۲۳۴).
۸. شاهد این مطلب، گرایش عدالت‌خواهانه قشر جوان و ضعیف در آغاز دعوت اسلام است (ر.ک: ابن سعد، الطبقات الکبری، ج ۱، ص ۱۵۶).
۹. آیاتی که به تفکر و عقلانیت در خلقت و تدبیر عالم دعوت می‌کنند، گواه بر این مطلب‌اند. همچنین، برای آگاهی از

مباحث و اختلافات کلامی و فلسفی در عصر نبوی رونق نداشته‌اند.^۱ در میان مسلمانان، اثری از شبهه و پرسش درباره مراتب شرک یا توحید یافت نمی‌شود. این مسئله، در مورد باور به معاد نیز صادق بود. این مطلب، گویای وجود شناخت‌های نسبی، در زمینه توحیدباوری است و اینکه شک و شبهات اعتقادی، از طریقی به جز ادله عقلی برطرف می‌شده‌اند.^۲ عمل‌گرایان با احساس خود، نه با اقتناع عقلی، به یک امر باوری عمیق پیدا می‌کنند. شرک و جاهلیت سابق عرب، جنبه شناختی نداشت. پس، اعرابی که بی‌نیاز از استدلال، مسلمان شده بودند، اکنون هم سؤالی نسبت به مبانی توحیدی نداشتند. حکومت اسلامی به‌عنوان ضامن بقای سایر عوامل انگیزش درونی توحیدی، با تأکید بر عمل صالح و از راه تطهیر قلوب و ارزش‌ها، مسیر اصلاح و سامان‌دهی شناخت‌ها را می‌پیمود.^۳ باور به اتصال آیین و حاکمیت اسلام به منبع هدایت تشریعی خداوند، با اینکه محور تمام عوامل انگیزش درونی توحیدی است، نخستین شناختی بود که در مسیر اصلاح رفتارها و رشد ارزش‌های معنوی قوت افزون‌تری می‌یافت و در قالب یک شناخت عرفی و درونی، بارور می‌شد. با رشد این شناخت، اعتقاد به خدایی حکیم و قادر مطلق که از هدایت خلق خود غفلت نکرده و از آن باز نمی‌ماند، در ذهن‌ها نقش می‌بست و در نتیجه آن، مراتب بالاتر شناخت توحیدی نیز به شکل عرفی، رونق می‌یافت. همچنین، باور به حقانیت اسلام و اتصال آن به منبع هدایت تشریعی الهی، موجب پذیرش محتوای کلام وحی پیرامون شناخت‌های توحیدی بود. از این رو، بر عوامل تبلیغی تقدم داشت. البته نزدیکی به منبع وحی و مشاهده اعجاز الهی، کمتر جایی برای شبهات اعتقادی باقی می‌گذاشت؛^۴ اما درک نزدیکی به این اعجاز نیز نیازمند قلب‌های پاک و عاری از ارزش‌های شرک‌آلود بود تا به حقانیت این اعجاز، اعتراف نمایند و محتوایش را بپذیرند. باز قوت باور به یگانه رب تشریعی به‌عنوان نخستین و محوری‌ترین باور توحیدی شکوفا شده، این طهارت قلبی را ایجاد می‌کرد. بنابراین، شناخت‌های توحیدی، هرچند از بیرون هم تزریق می‌شدند، اما غالباً از مسیر اصلاح ارزش‌ها به شناخت درونی تبدیل می‌گشتند و عوامل توحیدی مهمی در انگیزش درونی برای شکل‌گیری تمدن اسلامی بودند.

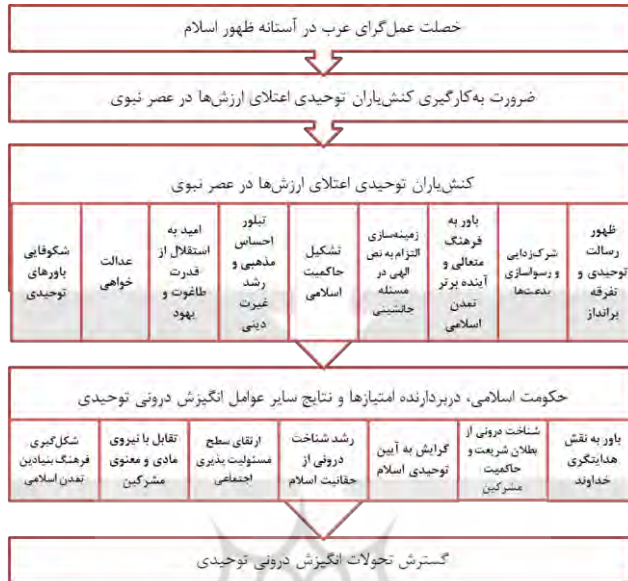
نمونه‌های احتجاج کلامی رسول گرامی اسلام (ص)، ر.ک: طبرسی، *الاحتجاج*، ج ۱، ص ۲۱-۳۸. برخی از این احتجاج‌ها، در برابر اهل کتاب بوده است (ر.ک: همان، ص ۲۲-۲۸؛ همان، ص ۴۰-۵۰؛ ابن‌کثیر، *البدایة والنهاية*، ج ۳، ص ۵۲-۵۳)؛ اما نمی‌شود جنبه شناختی را برای تمامی این مباحث، غالب دانست؛ بلکه ریشه شبهات اعتقادی میان مشرکان، در مادی‌گرایی و دید ظاهرگرا بود.

۱. معلمی، *تاریخ فلسفه اسلامی*، ص ۳۱.

۲. ر.ک: مقریزی، *الخطط*، ج ۴، ص ۱۸۸؛ شبلی نعمانی، *تاریخ علم کلام*، ص ۸.

۳. اسلام برای تبیین مکتب خود، نیازمند تشکیل حکومت بوده است (ر.ک: جعفریان، *تاریخ سیاسی اسلام*، ص ۱۴۱، ۱۴۸-۱۴۹، ۱۵۷، ۱۶۶-۱۶۷ و ۱۷۲).

۴. معلمی، *تاریخ فلسفه اسلامی*، ص ۲۹-۳۱.

۵. نتیجه گیری

به مقتضای خصلت عمل گرای عرب که سبب گرفتاری او به جاهلیتی ارزش محور شده بود، اصلاح وضعیت فرهنگی جامعه نیز نیازمند تمرکز بر ارزش های والا و اعتلای باور قلبی به توحید بود. استفاده از عوامل انگیزش درونی توحیدی در سیره اجتماعی نبوی (ص)، چشمگیر است. این عوامل می توانستند به واسطه تقویت باور قلبی در خصوص هدایت تشریعی خداوند، ارزش ها را سامان دهند و سپس، تحولات انگیزش درونی توحیدی را رقم بزنند. بنابراین، عوامل انگیزشی درونی در شکل گیری تمدن اسلامی، از کارکرد بسیار بالایی برخوردار بوده اند. این پژوهش، به عوامل انگیزش بیرونی نپرداخته؛ اما بر اساس پیش فرض و چهارچوب نظری خود، مواردی چون حاکمیت فرهنگی و سیاسی اسلام، ایده نولوژی های این آیین و شناخت های توحیدی مردم را که در ابتدا عوامل عمده بیرونی در انگیزش به نظر می رسند، ذیل عنوان عوامل انگیزش درونی توحیدی تبیین نموده است.

منابع

- آقانوری، علی، پاییز ۱۳۸۹، «زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی فرقه‌گرایی در صدر اسلام»، *هفت آسمان*، شماره ۴۷.
- آلوسی، محمود شکری، بی‌تا، *بلوغ الأرب فی معرفة أحوال العرب*، ج ۱-۳، تصحیح: محمد بهجة الأثری، بیروت، دار الکتب العلمیة.
- ابن ابی الحدید، عزالدین ابو حامد، ۱۳۳۷، *شرح نهج البلاغه*، جلد ۱-۲، تصحیح: محمد ابوالفضل ابراهیم، چاپ اول، قم، کتابخانه عمومی آیت الله مرعشی نجفی.
- ابن اثیر، علی بن محمد، ۱۳۸۵ق، *الکامل فی التاریخ*، جلد ۱-۱۳، چاپ اول، بیروت، دار صادر.
- ابن سعد، محمد، ۱۴۱۰ق، *الطبقات الکبری*، ج ۱-۸، تحقیق: محمد عبدالقادر عطا، چاپ ۱، بیروت، دار الکتب العلمیة.
- ابن شبه نمیری، عمر، ۱۴۱۰ق، *تاریخ المدیة المنورة*، ج ۱-۴، تحقیق: فهیم محمد شلتوت، چاپ ۱، قم، دار الفکر.
- ابن شهر آشوب، رشیدالدین محمد بن علی، ۱۳۷۹ق، *مناقب آل ابی طالب*، ج ۱-۴، قم، علامه.
- ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله، ۱۴۱۲ق، *الإستیعاب فی معرفة الأصحاب*، ج ۱-۴، تحقیق: علی محمد البجاوی، چاپ ۱، بیروت، دار الحیة.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر، ۱۴۰۷ق، *البدایة والنهایة*، ج ۱-۱۵، بیروت، دار الفکر.
- ابن هشام، عبدالملک، بی‌تا، *السیرة النبویة*، ج ۱-۲، تحقیق: مصطفی السقا و دیگران، بیروت، دار المعرفة.
- ابوزهره، محمد، ۱۳۸۴، *تاریخ مذاهب اسلامی*، ترجمه: علیرضا ایمانی، قم، مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب.
- ابونعیم اصفهانی، احمد بن عبدالله، ۱۴۱۲ق، *دلائل النبوة*، ج ۱-۲، چاپ ۳، بیروت، دار الفناش.
- امین، احمد، ۲۰۱۲م، *فجر الاسلام*، چاپ ۲، قاهره، مؤسسة هنداوی للتعلیم والثقافة.
- امینیان، فرزانه، ۱۳۹۱، «مهندسی فرهنگی در عصر نبوی»، پایان نامه کارشناسی ارشد، شاهرود، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی.
- برقی، احمد بن محمد، بی‌تا، *المحاسن*، ج ۱-۲، تصحیح و تعلیق: جلال الدین محدث، قم، دار الکتب الاسلامیة.
- بلاذری، أحمد بن یحیی، ۱۴۱۷ق، *جمل من انساب الأشراف*، ج ۱-۱۳، تحقیق: سهیل زکار و ریاض زرکلی، چاپ ۱، بیروت، دار الفکر.
- بینش، عبدالحسین، ۱۳۷۵، *مقایسه دو دوره جاهلیت و اسلام و علل گسترش اسلام*، بی‌جا، اداره آموزش‌های عقیدتی سیاسی نمایندگی ولی فقیه در سپاه.
- بیهقی، ابوبکر احمد بن الحسین، ۱۴۰۵ق، *دلائل النبوة و معرفة أحوال صاحب الشریعة*، ج ۱-۷، تحقیق: عبدالمعطی قلعجی، چاپ ۱، بیروت، دار الکتب العلمیة.
- پیشوایی، مهدی، ۱۳۹۷، *تاریخ اسلام (از جاهلیت تا رحلت پیامبر اسلام (ص))*، چاپ ۳۷، قم، نشر معارف.
- جعفریان، رسول، ۱۳۶۴، *پیش درآمدی بر شناخت تاریخ اسلام*، چاپ ۱، قم، مؤسسه در راه حق.
- جعفریان، رسول، ۱۳۶۶، *تاریخ سیاسی اسلام تا سال چهارم هجری*، چاپ ۱، قم، مؤسسه در راه حق.
- جعفریان، رسول، ۱۳۷۷، *تاریخ تحول دولت و خلافت از برآمدن اسلام تا برافتادن سفیانیان*، چاپ ۲، قم، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- جعفریان، رسول، ۱۳۸۱، *حیات فکری و سیاسی امامان شیعه (ع)*، چاپ ۶، قم، انصاریان.

- حاج حسن، حسین، ۱۴۰۹ق، *حضارة العرب فى عصر الجاهلية*، چاپ ۲، بیروت، المؤسسة الجامعية للدراسات والنشر والتوزيع.
- حسن، ابراهیم حسن، ۱۳۷۶ق، *تاریخ سیاسی اسلام*، ترجمه: ابوالقاسم پاینده، چاپ ۹، تهران، جاویدان.
- حلبی، علی بن ابراهیم، ۱۴۲۷ق، *السيرة الحلبية*، ج ۱-۳، تصحیح: عبدالله محمد خلیلی، چاپ ۲، بیروت، دار الکتب العلمية.
- خامنه‌ای، سید علی، ۱۳۹۰، *انسان ۲۵۰ ساله*، چاپ ۴، تهران، مؤسسه ایمان جهادی.
- خرگوشی، عبدالملک بن محمد، ۱۳۶۱، *شرف النبی*، تحقیق: محمد روشن، ترجمه: محمود بن محمد راوندی، چاپ ۱، تهران، بابک.
- خزاعی، زهرا، پاییز و زمستان ۱۳۹۳، «باور دینی، انگیزش و التزام اخلاقی»، *الهیات تطبیقی*، سال ۵، شماره ۱۲.
- خزعلی، انسیه، ۱۳۸۷، *تصویر عصر جاهلی در قرآن*، چاپ ۱، تهران، امیرکبیر.
- دلشاد تهرانی، مصطفی، ۱۳۹۴، *سبک زندگی پیامبر اعظم (ص)*، چاپ ۱، قم، نشر معارف.
- دهقان، رحیم، بهار و تابستان ۱۳۹۶، «بررسی تطبیقی ابعاد انگیزش اخلاقی در اندیشه علامه طباطبایی (ره) و فینیس»، *اخلاق و حیاتی*، شماره ۱۲.
- دینوری، ابوحنیفه احمد بن داود، ۱۳۷۳، *الأخبار الطوال*، تحقیق: محمد عبدالمنعم عامر، تصحیح: جمال الدین شیال، چاپ ۱، قم، الشریف الرضی.
- رضوانی، علی، ۱۳۹۳، «نظام اولویت بندی و سلسله مراتب ارزش های اخلاقی در قرآن»، رساله دکتری، قم، دانشگاه معارف اسلامی.
- زورق، محمد حسن، ۱۳۹۰، *شهر گمشده «فاطمه چه گفت...؟ مدینه چه شد...؟»*، چاپ ۶، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- سلیمانی، جواد، ۱۳۹۱، *تاریخ تحلیلی اسلام (از عصر جاهلی تا عصر عاشورا)*، چاپ ۲، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- سلیمانی، جواد، ۱۳۹۳، *فلسفه تاریخ*، چاپ ۲، قم، مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی (ص).
- سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر، بی تا، *الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور*، ج ۱-۸، بیروت، دار الفکر.
- شبلی نعمانی، محمد، ۱۳۸۶، *تاریخ علم کلام*، ترجمه: سید محمد تقی فخر داعی گیلانی، چاپ ۱، تهران، اساطیر.
- شیخ صدوق، محمد بن علی، ۱۳۹۱، *ثواب الأعمال وعقاب الأعمال*، تهران، مکتبه الصدوق.
- شیخ طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن، ۱۴۱۴ق، *الأمالی*، تحقیق: موسسه البعثة، چاپ ۱، قم، دار الثقافة.
- طباطبایی، سید محمد حسین، ۱۴۱۷ق، *المیزان فی تفسیر القرآن*، ج ۱-۲۰، چاپ ۵، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طباطبایی، سید محمد حسین، ۱۴۲۷ق، *تفسیر البیان فی الموافقة بین الحديث والقرآن*، ج ۱-۶، تحقیق: اصغر ارادت، بیروت، دار التعارف للمطبوعات.
- طبرسی، احمد بن علی، ۱۴۰۳ق، *الاحتجاج*، ج ۱-۲، تصحیح: محمد باقر موسوی خراسان، چاپ ۱، مشهد، نشر المرتضی.
- طبرسی، فضل بن حسن، ۱۳۷۲، *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، چاپ ۳، تهران، ناصر خسرو.

- طبرسی، فضل بن حسن، ۱۳۹۰ق، *إعلام الوری بأعلام الهدی*، چاپ ۳، تهران، اسلامیه.
- طبری، ابوجعفر محمدبن جریر، ۱۳۸۷ق، *تاریخ الأمم والملوک*، ج ۱-۱۱، تحقیق: محمد ابوالفضل ابراهیم، چاپ ۲، بیروت، دار التراث.
- طبری، ابوجعفر محمدبن جریر، ۱۴۱۲ق، *تفسیر طبری (جامع البیان فی تفسیر القرآن)*، ج ۱-۳۰، چاپ ۱، بیروت، دار المعرفة.
- عبدالرزاق، مصطفی، ۲۰۱۱م، *تمهید لتاریخ الفلسفة الاسلامیة*، قاهره، مکتبه المصری.
- عسگری، سید مرتضی، ۱۴۱۲ق، *معالم المدرستین*، ج ۱-۳، چاپ ۴، تهران، موسسه البعثه.
- علی، جواد، ۱۹۷۶م، *المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام*، ج ۱-۱۰، چاپ ۲، بیروت، دار العلم للملایین.
- قوطفی، محمدبن أحمد، ۱۹۶۴م، *الجامع لأحكام القرآن (تفسیر القرطبی)*، ج ۱-۲۰، تحقیق: أحمد البردونی و ابراهیم أطفیش، چاپ ۲، قاهره، دار الکتب المصریة.
- مسعودی، علی بن الحسین، ۱۴۲۶ق، *إثبات الوصیة للإمام علی بن أبی طالب (ع)*، چاپ ۳، قم، انصاریان.
- مصباح یزدی، محمدتقی، ۱۳۸۲، *فلسفه اخلاق*، تحقیق: احمد حسین شریفی، چاپ ۲، تهران، بین الملل.
- مصباح یزدی، محمدتقی، ۱۳۹۱، *حقوق و سیاست در قرآن*، چاپ ۴، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- مصباح یزدی، محمدتقی، ۱۳۹۱، *معارف قرآن*، ج ۱-۳، چاپ ۴، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- مصباح یزدی، محمدتقی، تابستان ۱۳۸۲، *آذر خشی دیگر از آسمان کربلا*، ویرایش: محمود پاکروان، چاپ ۱۰، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- معلمی، حسن و دیگران، ۱۳۸۵، *تاریخ فلسفه اسلامی*، چاپ ۱، قم، مرکز جهانی علوم اسلامی.
- مغربی، نعمان بن محمد، ۱۴۰۹ق، *شرح الأخبار فی فضائل الأنمة الأطهار (ع)*، ج ۱-۳، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- مقدسی، مطهر بن طاهر، بی تا، *البدء والتاریخ*، ج ۱-۶، بی جا، مکتبه الثقافة الدینیة.
- مقریزی، احمد بن علی، ۱۴۲۰ق، *متاع الأسماع بما للنبی من الأحوال والأموال والحفدة والمتاع*، ج ۱-۱۵، تحقیق: محمد عبدالحمید النمیسی، بیروت، دار الکتب العلمیة.
- منتظری مقدم، حامد، ۱۳۹۱، «امیر المؤمنین» و «ملک» دو واژه و دو فرهنگ، چاپ ۱، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- مولوی، مهران و دیگران، ۱۳۹۵، «بررسی تأثیر انگیزش درونی بر تعهد سازمانی کارکنان استانداری آذربایجان غربی»، *مطالعات مدیریت و کارآفرینی*، سال ۲، شماره ۲.
- نوری، نجیب الله، ۱۳۹۶، «عوامل و ساختار انگیزش رفتار انسان در اندیشه علامه طباطبائی»، *روان شناسی و دین*، شماره ۴۰.
- نیل ساز، نصرت؛ شیری محمدآبادی، مرجان، زمستان ۱۳۹۵، «علل انحراف امت اسلامی در مستندات قیام عاشورا»، *پژوهش نامه معارف حسینی (آیت بوستان)*، شماره ۴.
- واقدی، محمدبن عمر، ۱۴۰۹ق، *المغازی*، جلد ۱-۳، تحقیق: مارسدن جونز، چاپ سوم، بیروت، مؤسسه الأعلمی.
- یعقوبی، احمد بن اسحاق، بی تا، *تاریخ یعقوبی*، جلد ۱-۲، بیروت، دار صادر.